

ERA.T-76.1.1571

P-1730

EESTI NSV MINISTRITE NÕUKOGU RIIKLIK EHTUSKOMITEE
VABARIIKLIK RESTAUREERIMISVALITSUS

OBJEKT: Palamuse vesiveski

ŠIFR. NR.: _____

TELLIJA: Jõgeva Tarbijate Kooperatiiv

TEOSTAJA: Vabariiklik Restaureerimisvalitsus

Ajalooline õiend

Palamuse vesiveski kohta

Juhataja: V. Saks

Peainsener: K. Aluse
Peaarhitekt: _____

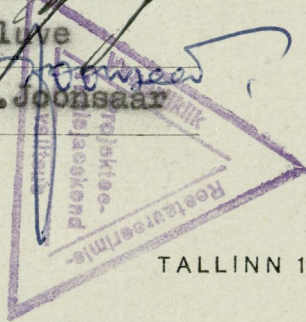
Projekt-jaoskonna juhataja: A. Joonsaar

Peaspetsialist ajaloo alal: t.t. E. Parek

Peaspetsialist arhitektuuri alal: _____
A. Lüss

Objekti autor: _____

Proj.peainsener: R. Parts

TALLINN 1973

Ajalooline ühend

Palamuse vesiveskile

Palamuse k/n
Tartu rajoonis

Palamuse ala muistset asustust, mis ulatub aega enne sakslaste sissetungi 13.sajandil, tõestavad rohked kinnis-
muistised. Et siin pidid asetsema rahvarohked külad tõen-
dab ka kiriku ehitamine.¹ Palamuse kirik kuulub vanimate
hulka Eestis. Kogu Palamuse ümbrus on igivana kultuurmaas-
tik, kus on haritud põldu muistsest ajast peale. Kus on
teravili, seal on ka jahvatamise-probleem. Muistne eestla-
ne kasutas käsikivi. Vesiveski tõid kaasa saksa vallutajad.

Tegelikult tunti vesiveskit juba antiik-ajal: roomla-
ne Vitruvius kirjeldab vesiveskit 50.a. paiku enne meie
aja arvamist.² Ent alles keskajal võeti veskid laialdaselt
kasutusele. Keskajal olid veskid algusest peale feodaalse
majanduse lahutamatuks koostiseks.

Ka Eesti ajalooli see keskajal nii. Esimesed veskid
ehitati ordu ja kloostrite poolt. Hiljem mõisamajandite ku-
junemisega kaasnes ka vesiveskite ehitamine.

Rohkesti andmeid 17.sajandi veskite kohta Eestis on
avaldanud ajaloolane Arnold Soom, kasutades Rootsisis leidu-
vaid arhiivi-materjale.³

Eesti ala mandril - väljaarvatud Läänemaa ja väike
läänepoolne riba Harjumaast - olid 17.sajandil kasutamisel
ainult vesiveskid. Vesiveskeid püstitati kõigile selleks
vähegi sobivatele jõgedele ja ojadele. Kus oli küllaldane
veelangus, seal ehitati sageli ühele jõeale mitu vesiveskit,
ja võrdlemisi lähestikku. Suurte mõisade piirkonnas oli ta-

¹ H.Moora: Palamuse kihelkond enne ristiusu tulekut.
Palamuse kirik 1234-1934. Tartu, 1934.

² J.Bernal: Teadus ühiskonna ajaloos. Tallinn, 1962, lk.179

³ Arnold Soom: Der Herrenhof in Estland im 17.Jahrhundert
hund, 1954, lk. 142.

valiselt mitu vesiveskit. ~~XXXX~~. Näit. RÄpina mõisal oli II vesiveskit.

Vesiveski tüüpidest oli tavaliseim kahe kiviga (ülemine ja alumine) veski. Veskid mitme kivipaariga olid haruldased. Soom toob andmeid Kasari ms. veskist Kasari jõel, millel olnud 3 paari kive. Vastavalt toleaeagsele tehnikarengule pidi igale kivipaarile erilise veskiratta ehitama.

Mõisade veskite ekspuaterimine oli mitmesugune. Vahel anti veski mõldrile aastarendile. Renti maksti esalt rahas, osalt viljas. Peale teravilja olid traditsiooniliselt maksuvahendiks veski eest nuumsead. Kui veskirentnikul oli kasutada ka mõisa talu, siis maksis ta sellegi pealt mõisaandameid ja tegi teopäevi nagu teisedki talunikud. Väga levinenud oli tava, et mõisaveski mõlder mõisale ühe kolmandiku veski sissetulekust andis. Sellisel juhul oli veskis suur suletav kirst, kuhu mõlder puistas jahvatamise eest saadud vilja nn. mativilja, mis hiljem jagamisele tuli.

Haruldasemad olid juhud, kus mõis kogu mativilja omale võttis ja mõldrile aastatasu maksis. Mõldrite sotsiaalne seisund oli väga mitmesugune. Oli sakslasist mõldreid, esines ka vabu eestlasi, aga palju oli ka mõisale kuuluvaid talupoegi.

Eesti Riigikeskarhiivis säilinud Palamuse kiriku fondis on dokument hingede revisjonist Luua mõisas a.1791.⁴ Sellest näeme, et Luua mõisa kolmel veskil on sell' ajal hoopis erineva sotsiaalse seisundiga mõldrid. Üks on sakslane Müller Stolz, kelle juures teenivad sulane ja tüdruk, keda hingede lugemisel arvesse võetakse. Teine on mõisatalupoeg mõlder Mihkel. Kolmas on ka eestlane, vaba mõlder ("der freie Müller") Mert Masing, keda hingena arvele ei võeta.

Kultuurkeoliselt on huvitav märkida, kuidas mõisad tahtsid saada mativiljana puhast vilja ja sellega tuli tihti sekkeldusi.

⁴RAKA f. 1261 n.1 sü. 364.

Talupojad olid liiga vaesed, sõid havana-leiba ja tõid veskile haganataga segatud vilja. Selliseid andmeid esitab Soom. Näiteks, Purila veskis (Juuru kñlk.) a.1686 oli mativili nii "ebapuhas", et seda sai kasutada vaid loomade ja mõisatöörahma söögiks.

Saastna mõis sai 1664/65 oma veskitelt 9 tündrit vilja, mis kõlbas vaid kariloomadele ja koertele. 17.sajandil olid peamisteks teravilja mõõtudeks Eesti kuberm. osas - tünder, Liivimaal - Riia vakk. Tartu kreisis erandlikult oli tünder ülekaalukalt kasutamisel. Tartu tünder oli võrdne ametliku Rootsi tündriga = I I/4 hektoliitrit.

18.sajandi entsüklopedist A.W.Hupel on kirjapannud ka veskite suhtes rea nõuandeid selleaegsetele mõisapidajatele.⁵

Hupel leiab, et on ökonoomiliselt lubamatu mitte kasutada mõisapiirides voolavat oja sellele veski ehitamiseks. Iga mõisnik võib ojale, mille mõlemad kaldad temale kuuluvad, nii mitu veskit püstitada kui soovib. Ainult ei tohi ta veskipaisu ehitamisega üleujutada ülavoolu asetsevaid naabrite maid. Heina aja^{kl} peab alati vee alla laskma, et võimaldada heinatöid.

Hupel soovib veskitammide ehitamist mitte palkidest vaid kivimaterjalist. Tuuleveskite kasutamist tunnustab ta ainult siis, kui mingit voolavat vett käepärast ei ole. Ent lisab, et ei maksa ehitada suuri kalleid hollandituulikuid, mille hind on 2-3 tuhat rubla ja milliseid iga torn kahjustab. Ühe sellise asemel soovib ta ehitada 2-3 väikest pukk-tuulikut, milliseid Vormsi saare talupojad valmistavad 50-70 rubla eest.⁶

Palamuse veski asetseb Amme jõel, mis saab alguse Kurmaa järvest, voolab läbi Palamuse aleviku, Kaiavere ning Elistvere järve ning suubub Kärkna kohal Emajõkke. Amme jõ-

⁵ A.W.Hupel. Ockonomisches Handbuch für Lief-U. Ebstländische Gutsherren. I Th. Riga, 1796. lk. 153.

⁶ Hupel: Handbuch, lk. 156.

ge kasutasid vesiveskite rajamiseks nii Kuremaa mõis kui ka Luua mõis. Kuremaa mõisale kuulub juba 16. sajandist peale kogu Kuremaa järv ja Palamuse asula maa-ala. Et Kuremaa mõis juba 16. sajandil on olemas näeme ajaloo doktori H. Ligi koostatud tabelist: "Mõisad Eesti territooriumil XVI sajandi keskel."⁷

Tugeva maakividest veskihoone vanim osa on tõenäoliselt pärit samuti 16. sajandist. Telliste seas on selgelt eraldatavad ka tumedamad ja suuremad hiliskeskaegsed. Muidugi on sajandite kestel tehtud juurde- ja ümberehitustega kogu hoone väga palju muutunud. Ent veskikoht on ise igivana ja esimene sinna püstitatud veski võiks kahtlemata 400. aastast juubelit pidada.

Seos Kuremaa (saksak. "Jensel") mõisaga on algusest peale. Mõisaveski eelisseisundit esutab juba veskikoht kirikukülas, asend kiriku lähimas naabruses, nagu oli see kirikukõrtsilgi, mis samuti kuulus mõisale.

Rüütlimõisade erioigused olid: viinapõletamine, õllepruulimine, kõrtside pidamine, laatade pidamine, veskite ehitamine, jahi- ja kalastusõigused.⁸ Need privileegid kujunesid eriti rangelt välja 18. sajandil. Kui 19. sajandi keskel algas talumaade päriks ostmine, võis mõisa küljest ostetud maaga kaasa saada veski-, jahi- ja kalastamise õiguse, teisi erioigusi mitte.

Kuremaa on põliselt olnud v. Wrangelite perekonna mõis. Esimene Kuremaa päriherra (Erbherr), kellest on andmeid, on Wolmar (ka Wolter) v. Wrangel, kes suri 1537. a. Esimeses Rootsi revisjonis, a. 1601, on Laiuse losskonda ("Das Hauss Lauss) kuuluval Wrangelite maadel nimetatud ka üks veski.¹⁰ See võib olla Palamuse vesiveski, juba keskse asendi tõttu.

⁷ H. Ligi: Eesti talarahva olukord ja klassivõitlus Liivimaa sõja algul 1558-1561. Tallinn, 1961.

⁸ Jüri Uluots: Grundzüge der Agrargeschichte Estlands. Tartu, 1935. l. II 6.

⁹ Geschichte der Familie v. Wrangel v. J. 1250 bis auf Gegenwart, 1887. l. 666.

¹⁰ Die Revision Livlands 1601. Estnisches Siedlungsgebiet. Hefte zu Landeskunde Estlands. Heft 3. 1967.

1638.a. rootsi revisjonis^{II} on Palamuse kihelkonna ja Kuremaa mõisa kohta juba konkreetsemad andmed. On ülesloetud kõik Palamuse kiriku alla kuuluvad mõisad - ka Kuremaa (Jensel, Kuremoisa). Mõisa omanikuks on asevalitseja ("Stadtⁿkalter") Fabian Wrangell ("Possessor des Hofe"). Mõis olla vanast ajast peale tema esivanematele kuulunud. Mõisa suurus oli 9 adramaad.

Huvitav on, et samas revisjonis (l. 296) küll mitte ühenduses Kuremaaga on lause: "Zwei wüste Mühlen Staden, Pallomoise genand" (Kaks mahajäetud veskikohta, Pallomoiseks nimetatud).

Need peavad olema Palamuse vesiveskid (Palamuse ja Viru) - revisjoni ajal mitte töötavad.

Ent juba 1687.aastast on säilinud rootsi revisjoni akt^{I2} Kuremaa mõisast, juba rootsikeelne ja peamiselt maa kasutamise kohta.

Palamuse külas ("Pallamois By") on arvele võetud mõlder, kellel on kasutada 1/8 adramaad ("Hackar"). Järjekult oli siis juba üks Palamuse vesiveskitest töökorras.

Liivimaa kaardil a. 1702^{I3} võime imetleda tolleaegset meie maa metsarikkust. Kaarti valmimine langeb juba Põhja-sõja aastaile, s.o. Rootsi aja lõpule Baltimail.

Kogu Palamuse ümbrus, ka Laiuse, on metsata, üleshari tud põllumaa. Suure Tallinna-Tartu magistraali lähedale, sellest idapoole jäävad Palamuse (kirik) Kuremaa järv ja mõis. Kuremaa mõisa keskus on umbes samas kauguses nii Laiuse kui ka Palamuse kirikutest, ent Palamuse kirik asetseb Kuremaa maadel. Sellepärast on Kuremaa mõisal vanast ajast peale patronaadi õigus Palamuse kirikule, nagu seisab kirikukroonikas.^{I4}

18.sajandi keskel kuulub Kuremaa ms. v.Ungern-Sternbergidele ja mõisa maavaldus on 12 1/4 adramaad.^{I5} (Kirikukroonika andmeil oli see mõis selle perekonna omandiks 1680 - 1776).

^{II} Fotokoopiad RAKAS "Jord revisions handlingar Lifland 1638 II ja III".

^{I2} RAKA f. 1388 n. 21 sü. 15.

^{I3} RAKA f. 308 n. 2 sü. 5 "Geographisk Afritning Öfwer Hertigdömmet Lifland". Delinavit Arvid Mollerus, Peroma d. 19 Felen 1702."

^{I4} RAKA f. 1261 n. I sü. 30. 1.3.

Alalhoidunud Palamuse koguduse nimistud algavad aastaga 1767.¹⁶ Nii armulaualkäijate, ristitute kui ka abiellunute nimistuis on eestlasi, kes veski juurde kuuluvad: Nii - Weski Tõnso lesk Ewa, Weske Rein, möldri Jaako lesk An, Mõltri Marti tr. Ello, Mõlder Jaani tr. Mai. Välja on jätetud siit need, kelle nime juurde on märgitud Ehavere (Luua ms. vana vesiveski Amme jõel).

Konkreetsed andmed Kuremaa mõisa ja veskite kohta annab meile 18.saj. II poolel A.W.Hupel.¹⁷ Teome need ära tõlgitud eesti keelde: "Jensel, eestikkeeles Kurrema mõis, restitueeriti 1598 kui pärusmõis ja tunnistati selliseks ka reduktsiooni komisjoni poolt. Mõisal on lõpmata meeldiv asend, viljarikkad põllud, kaks tulukat viljapuu-aeda, üks tuuleveski ja kaks vesiveskit."

Üks Hupeli mainituist veskeist on Palamuse vesiveski, teine sellest allpool asetsev Viru veski. Ka paistavad need olevat 1638.a. revisjonis mainitud kaks toll ajal mahajäetud veskikohta, kus nüüd veskid restaureeritult töötavad.

Samal Amme jõel on 18.sajandil ka Luua mõisal kaks vesiveskit: Sääsküla ja Ehavere.¹⁸

A. 1776 on Kuremaa mõisa ostnud v. Pistohlkorsid, kelle omandiks mõis jääb aastani 1820.

On säilinud Kuremaa mõisa hingede register (talupoegade loetelu) a. 1786.¹⁹ Selles mainitakse Palamuse külas mõlder Jaani, kelle leibkonnas on 4 meest, 1 naine ja 3 last.

A. 1820 ostab Kuremaa mõisa K.E.v.Liphart 75 000 rubla eest.²⁰

Suurejoonelise külade ja talude hävitamine rüütlimõisade maadelt ^{algas} 19.sajandi 30.dail aastail. Talupojad aeti endistelt maadelt minema ("1816" ja "1819" aasta seaduste

¹⁵ Landrolle des Herfogthums Liefland v.J.1765. 1. 383.
¹⁶ RAKA f. 1261 n.1 sü. 101.
¹⁷ A.W.Hupel: Topographische Nachrichten v. Lief-u Ehstland Dritter u. letzter Bd. Riga, 1772. 1. 237.
¹⁸ RAKA f. 1389 n.1 sü.1, "Atlas v.d. Charten des privaten Guthes Ludenhoff" 1792.
¹⁹ RAKA f. 1388 n.2 sü. 22.
²⁰ L.v.Stryk. Beiträge zur Geschichte der Rittergüter Livlands. I th. Der chstn. Dütriet. Dorpat, 1877.

tagajärg).²¹ Mõisa areaale suurendati, asutati karjamõisu. Talupoegadele anti kasutada viletsamad maad. Karjakasvatuse arenguga kerkisid mõisades suured loomalaudad ja piiritusevabrikud, põldudele ehitati vägevad rehelooned ja küünid. Kasvava jõukuse aluseks olid kartulikasvatamine, kartuliviin, viinapõletamine jääkidest kariloomade nuumamine.

A. 1834 ostis Kuremaa mõisa maanõunik Aleksander v. Oettingen (1798-1846), hilisem Liivi maamarssal, energiline ja teguvõimas, kes rajas ka suure ja Balti kultuurilukku jälgi jätnud perekonna. Ilmavaatelt kuulus ta progressivsesse baltisaksa rühmitusse "Jung Livland"²², millise rühmaliikmeid tagurlikud seisusekaaslased pidasid romantilisteks. liberaalideks. Oettingenite aadel põlvenes alles Rootsi ajast. Kui Oettingen Kuremaa ostis, oli selle suurus 12 vana adramaad (15 uut), mõisa juurde kuulus talupoegi - 427 meest ja 501 naist.²³ Mõisa eest maksis ostja 200 000 rubla. 1831. oli ta juba omandanud naabruses asetseva Luua mõisa, 1842. ostis ka Vaimastvere ja Ripuka mõisad.

Kuremaa mõisa kohta on säilinud 1834.aastast kõigi mõisale kuuluvate hoonete nimistu.²⁴

Mõisale kuulusid 2 vesiveskit, I tuuleveski, I kõrts Palamusel ja I kõrts mõisas. Vesiveskid on muidugi Palamuse ja Viru. Nende kohta on öeldud: "Üks vesiveski on kivist, kahe käiguga ("Zwei Gänge"), heas olukorras". (Palamuse). "Teine vesiveski - paust, laudkatusega, vana". (Viru).

Esimesest Kuremaa Oettingenist jäid maha 6 poega ja 3 tütar. Vanim poeg August, jurist, oli hiljem Liivi kuberneriks, siis Riia linnapeaks. Teine poeg Georg oli arstiteaduse professoriks Tartu ülikoolis, Tartu ülikooli rektoriks ja hiljem Tartu linnapeaks. Kolmas - teoloog Alexander oli samuti Tartu ülik. professor, tegeles sotsiaalse hooldekandega (Hilfsverein), Toomemäe pargi kujundaja. Omis mä-

²¹ J. Uluots: Grundzüge der Agrargeschichte Estlands. Tartu, 1938. l. 141.

²² Deutschbaltisches Biographisches Lexikon 1710-1960. 1970.

²³ Budberg: Allgemeines Adreßbuch f. Livland. Riga, 1842 l. 158.

²⁴ RAKA f. 2469 n.3 st. 26. l. 28.

lestustes kirjeldas ta Kuremaa ms. suure kivihäärberi ehitamist mist.²⁵ Ehitus kestis 1839-1843.

Kolmas ülikooli professor Oettingenidest oli füüsik Artur. Kuremaa mõisapidajaks sai viies Oettingeni poegadest Eduard (1829-1919), kes kujundas Kuremaast eeskujuliku majandi. Ühtlasi omas ta teeneid olles aastakümneid esimese Baltimaade põllumajandusl. organisatsiooni (asut. 1792)²⁶ Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi esimeheks.

Eesti kultuurilukku on ta läinud ka kirjanik Oskar Lutsu mälestustes,²⁷ kus kirjaniku vanaisa jutustab poisile, kuidas "vana Etting" teda julgustanud ja õhutanud talu päriks ostma.

A.1865 müüb Ed. v.Oettingen Kuremaa mõisa küljest 7 talu - kõik mõisamaade lõunaosas, nende seas ka "Wirro" (Viru) talu ühes vesiveskiga.²⁸

Kuremaa mõisa kaart a. 1822 (maamõõtja C.Hinz)²⁹ näitab kahe Kuremaa mõisa vesiveski asetust. Palamuse kirikust ("Bartholome Kirche") veidi põhja pool paisjärve ääres, veskitammi juures, millest tee üle viib, asetseb Palamuse veskihoone ("Mühle"). Sama tee ääres veidi edasi kirikukõrts ("Krug"). Allpool laieneb jõgi uuesti paisjärveks: siin on Viru pais ja Viru vesiveski ("Mühle"). Nii ülal kui ka allpool jätkub Palamuse küla ("Pallamoisa külla").

Kronoloogiliselt järgmiseks illustratsiooniks veski teemale on väljavõte Kuremaa mõisa kaartist aast. 1849³⁰ (mõõtnud ja joonist. F.W.Geissler). Keskel näeme jälle Palamuse kirikut ühes pastoraadiga ja köstrimajaga. Valge ala vasakul - kirikumõisa põllud. Palamuse veskitamm märgib veskikohta. Kirikukõrtsile on "Kirchen-Krug" pwale kirjutatud. Allpool Viru paisjärv ja pais.

Järgmine on väljavõte Palamuse küla kaardist, valm. 1856-1858³¹. ("Charte v.d. zum privaten Gute Jensei gehör.

²⁵ Eggers. Baltische Erinnerungen 1926. Al.v.Oettingen: Hans n.Heimat. l. 170.

²⁶ ENE IV 1972. l. 449.

²⁷ Oskar Luts. Mälestused I. 1939. l.68.

²⁸ RAKA f.2469 n.3 sü. 26 l.14.

²⁹ RAKA f.1388 n.2 sü.220

³⁰ RAKA f.1388 n.2 sü. 220

³¹ RAKA f.1388 n.1 sü. 239.

Dorfe Pallamoisa". Gemessen, eingetheilt ^{u.} zur Charte gebracht i.d.Jab. 1856-58 von dem Kronslanmesser M.Fuchs). Kaart on detailirikkam eelmistest. Kaartilt näeme, et Palamuse vesiveski juurde kuuluv talu kannab numbrit 59 ja nimetust "Möldre". Seega põline veskitalu. Kaardil on märgitud talude majapid. hooned ja maaliigid. Aiamaa -"a", põllumaa "b". Osa Möldre talule kuuluvaid aiamaid on üle tee.

"Möldre" talu naabriks on talu Nr.60, nimetusega "Kolli", mis kuulus nende seitsme talu hulka, millised Ed.v. Oettingen 1865 ära müüs. Ka nende hulka kuuluv Viru ("Wirro") talu kannab Nr.64 ja kuulub samanimelise vesiveski juure. Taluhooned asetsevad jõe idakaldal, samuti kõik Viru talu maad.

10.apr. 1865 on Ed.v.Oettingen väljaannud tõendi, et ta on müünud "Wirro" vesiveski ühes juurdekuuluva krundiga Karel Kuusikule.³²

Tartumaa kaardil a. 1890³³ on märgitud kõikide mõisade territooriumid. Kirikumõisale kuulub riba WO suunas, eraldub Kuremaa territooriumist lõunas. Ent veel tükike Kuremaa territooriumi on jäänud kirikumõisa omast lõunapoolse just Amme jõeäärde. Peab oletama, et selle kaardi kujundamisel oli Palamuse vesiveski veel Kuremaa oma.

1892/93.a. aadress-kalendris³⁴ toodud andmete hulgas Kuremaa mõisa kohta on mõisa-ettevõttest mainitud: viinaköök (Brennerei) mõisa juures, villakraasimine Palamuse kiriku juures, tuuleveski, juustutööstus, kalakasvatus, kaks talupoegade kraami kauplust - üks Palamuse kiriku juures, teine Tooveri külas. Vesiveskit nimetatud ei ole.

Kirjanik Oskar Luts (sünd.1887) kirjutab oma mälestustes³⁵ kuidas tema 7-8 aastase poisikesena (ca 1895) Palamuse veskijärvel õngitsemas käis ja kartis "paksu ja punase näoga" mölder Grossberki, kes end järve peremeheks pidas. Pidi olema tolleaegne veski omanik. Aastal 1906 läheb Kuremaa mõis

³² RAKA f.2469 n.3 sü. 26. l.18.

³³ RAKA f.1388 n.I sü. 419.

³⁴ Kröger. Liol.Verkehri ^{u.} Adressbuch f.1892/93. l.62.

³⁵ Oskar Luts. Mälestused I 1939. l.36.

endise omaniku poja Erich v. Oettingeni kätte.³⁶

Aadressraamat aast. 1909³⁷ nimetab Kuremaa omanikuna Erich v. Oettingeni, mõisavalitsejana August Varest. Märgitakse, et Kuremaa vallaks on ühend. end. Kuremaa, "Immofer" ja Luua vallad. Vallas mainitakse koole ja ettevõtteid. "Wassermühlen in Wiero" - (vesiveskid Virul) - on ikka samad vanad tuttavad vesiveskid. Aadressraamatus märgitakse nende omanikke "Kusik und Goldberg".

Liivimaa Mõisn. Krediitkassa paberitest³⁸ näeme, et aastal 1910 taotles Kuremaa mõisnik laenu suurejoonelise karjalauda ja meierei ehitamiseks. Mõisale kuuluvate hoonete nimestikus on Palamuse kiriku juures vaid kirikukõrts, ühtki teist Kuremaale kuuluvat hoonet seal enam pole.

EVR maaseadusega 10. okt. 1919 ekaproprieeriti riigi kasuks kõik suurmaomandid - ka Kuremaa. Mõisade maad jagati asunikühde-taludeks. Kuremaa mõisa häärberi - mis õigusega kandis lossi nimetust - paigutati karjakasvatuse kool, mis 1923 muudeti kontroll-assistentide kooliks. Selles koolis on saanud erialalised algteadmised paljud nimekad põllumajandusteaduste edasiviijad - eesotsas Adolf Mölder ja A. Adojaa-niga.

Kuremaa, õigemini Palamuse, - vana vesiveski kohta saame andmeid 1925³⁹. Tartu maakonna vesi-, auru- ja mootorveskite loetelus mainitakse kahte veskit Palamusel :

1) L. Goldbergi "Palamuse jahuveski"

2) E. Piiraku "Palamuse jahu- ja villaveski".

Koguteos "Tartumaa"⁴⁰ loetleb Palamusel jahuveskeid:

vee- ja aurujõulisi - I - Ehavere

veejõulisi - 4 - Jaanitooma, Palamuse, Sääsküla ja Uüriku.

Järjekult oli Palamuse vana vesiveski veel 1925 ainult veejõuline.

³⁶ H. Pirang. Das Baltische Herrenhaus. T. III. Riga, 1930. l. 52.

³⁷ Baltisches Adressbuch. I. Livland. 1909 l. 559.

³⁸ RAKA f. 2469 n. I sü. 431. Darlehensakite 1910-1916 l. 21.

³⁹ Riiklike aadressraamat 1925 l. 345.

⁴⁰ Tartumaa. 1925 l. 331 ja l. 338.

Palamuse veskipaise on samas väljaandes mainitud 5: Palamuse, Viru, Vassila, Sääsküla ja Ehavere. Paisjärvedest on Palamuse paisu läbi tekkinud tiik kõige pikem - umb. 300 meetrit. Veel kodanlise aja lõpul⁴¹ on Palamusel Kuremaa vallas jahuveskite nimestikus kaks vesiveskit. Üks kuulub E. Goldbergile, teine A. Aavikule.

Kaasajal töötab igivana Palamuse vesiveski elektrijõul.

Veskihoone on läbiteinud palju ümberehitusi. Mingi hoonestus pidi sellel kohal olema juba 16. sajandil. Muidu ei saaks siin olnud olla Rootsi revisjoni ajal 1638 mahajäetud ("Wüste") veskikohta. Kui 1687 oli siin mölder olemas - pidi veski töökorda seatama - restaureeritud saama ajavahemikul 1638-1687. See oli juba teine veskihoone. Sada aastat hiljem (1772) kirjeldab meile Hupel hästikorrastatud Kuremaa mõisa ja selle kahte veskit. On täiesti loogiline eeldada, et 18. sajandil oli veskit suurendatud ja moderniseeritud. Seega - III veskihoone.

Kui Oettingen 1834.a. Kuremaa ostab on hoonete inventuuris mainitud, et üks vesiveski on kivist, kahe käiguga ja heas korras. Kahe käiguga veski oli suurem tavalisest veskist. Selline veski suurendus ei ole mõeldav enne 18. saj. lõppu või 19. algust, kui algas tõus Liivimaa põllumajanduses tingitult Peterburgi turust. See oleks IV juurde- või ümberehitus.

Imposantselt, isegi monumentaalselt mõjub veski maakividest kere, eriti otsamüür ja hoovipoolne külg, mis on kahekorruselised. Mitmesse ajajärku kuuluv avade sisselõhkumine ja akende laiendamine ei suuda seda muljet korvata.

Vanim on praegu muidugi astmena eenduv müüri alumine osa, kus müüri läbimõõt suurem ja kivide ladestus korrapärasem. Osa avade dekoratiivselt asetatud tellisraamistikke osutavad 19. sajandisse, kus maakivist mõisahoonetel tihti, esinevad dekoratiivsed tellistest avade-raamistikud ja hoone

41

Eesti Aadress-Raamat 1938 - 1939. 1.377.

nurgad. Neis raamistikkudes on eraldatavad üksikud vanad tumedama värvusega ja suuremad tellised, mis põlvenevad mõnelt vanemalt veskiehitusperioodilt. Laiendatud avade raamistik on hüljanud nägususe ja osutab uuele peremehele. Ka paisupoolsele hoone-otsale pealeehitatud puukorrus osutab 19.saj. lõppu.

Veel hiljem juurdeehitatud ühekorruseline elamu puust, on valminud kahes osas: vanem lühem osa koos ülemise puust korrusega, pikem osa käesoleval sajandil.

Restaureerimisel peaks silmaspidama vaid vana maakividest müüristiku säilitamist, efektselt ära kasutamist ja sulatamist ~~KANNAKESKUSE~~ uude projekti.

Säilitamist väärrib iidse veski müüristik, asend jõe ja paisu ääres, pais ise ja ka veskijärv - peale puhastamist!

Erilist kultuurilist völu lisab vanale feodaalajastu veskile rahvakirjanik O.Lutsu lapsepölvse kodu paiknemine veski vahetus läheduses ja kirjaniku tundelised mälestused ühenduses veski ja veskijärvega.

Palamuse kirik, Palamuse veski, Palamuse vana koolimaja - kõik need moodustavad ühtse ansambli, mida ümbritseb nii ajaloo kui ka meie rahvusliku kirjanduse sära.

E. Paeu.

FOTODE NIMEKIRI

1. Palamuse 1822.a.
RAKA f. 1388 n.2 sü 220.
2. Palamuse 1849.a.
RAKA f. 1388 n.2 sü 222.
3. Palamuse 1856.-58.a.
RAKA f.1388 n.1 sü.239.
4. Palamuse veski, vaade idast.
Foto A.Luus 1973.
5. Deta il idaseina s.
Foto A.Luus 1973.
6. Palamuse veski lõunast.
Foto A.Luus 1973.
7. Palamuse veski, vaade põhjast.
Foto A.Luus 1973.
8. Palamuse veski, juurdeehitus läänest.
Foto A.Luus 1973.
9. Palamuse veski juurdeehitus.
Foto A.Luus 1973.

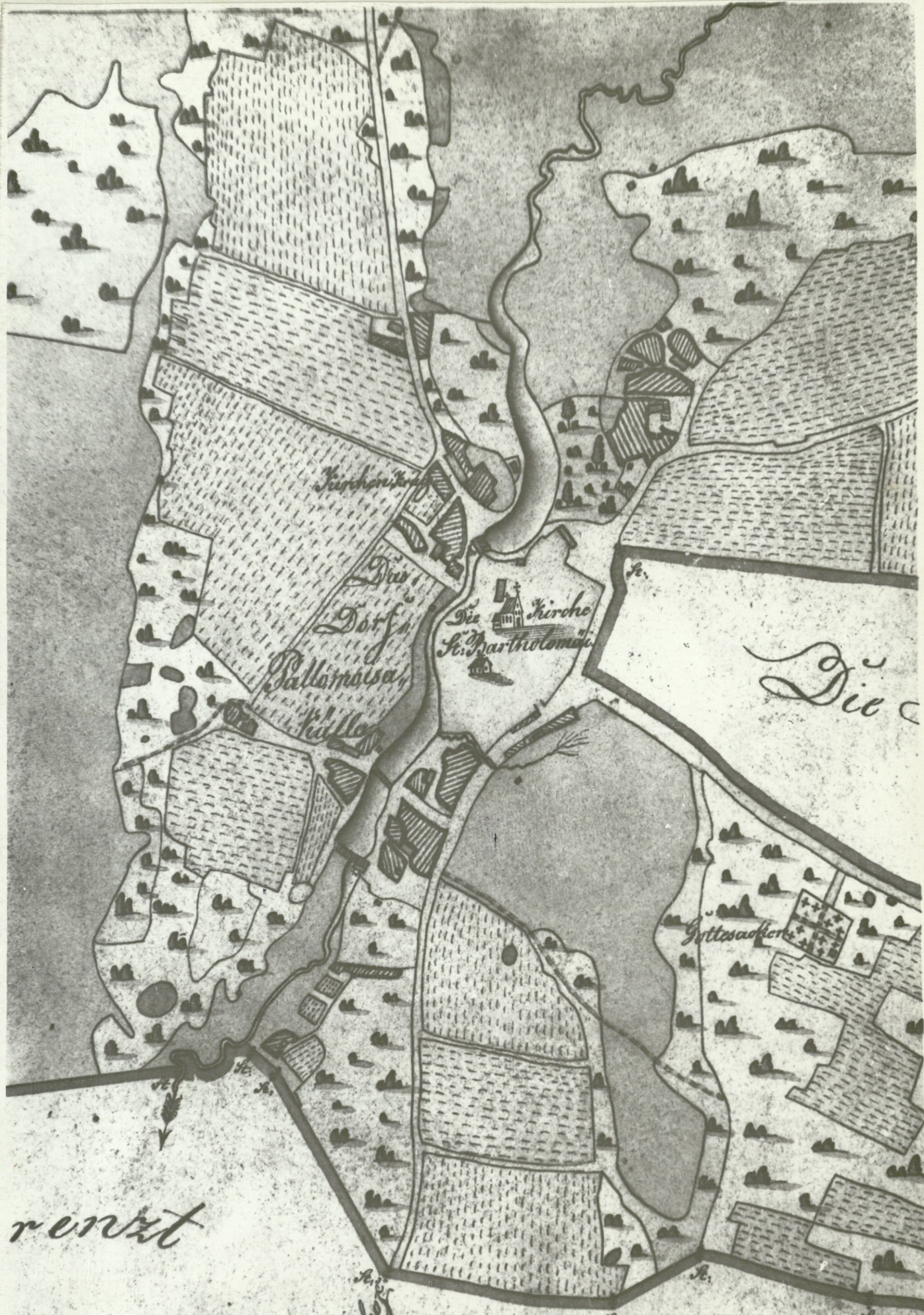
Pallomoiße Külla
Stilla
Hähi
Jeno
Jahn

Bartholome
Kirche

Pallomoiße
Külla

Einsonne

Wonn

Die Kirche

Die Dorfschule

Die Pflanzschule

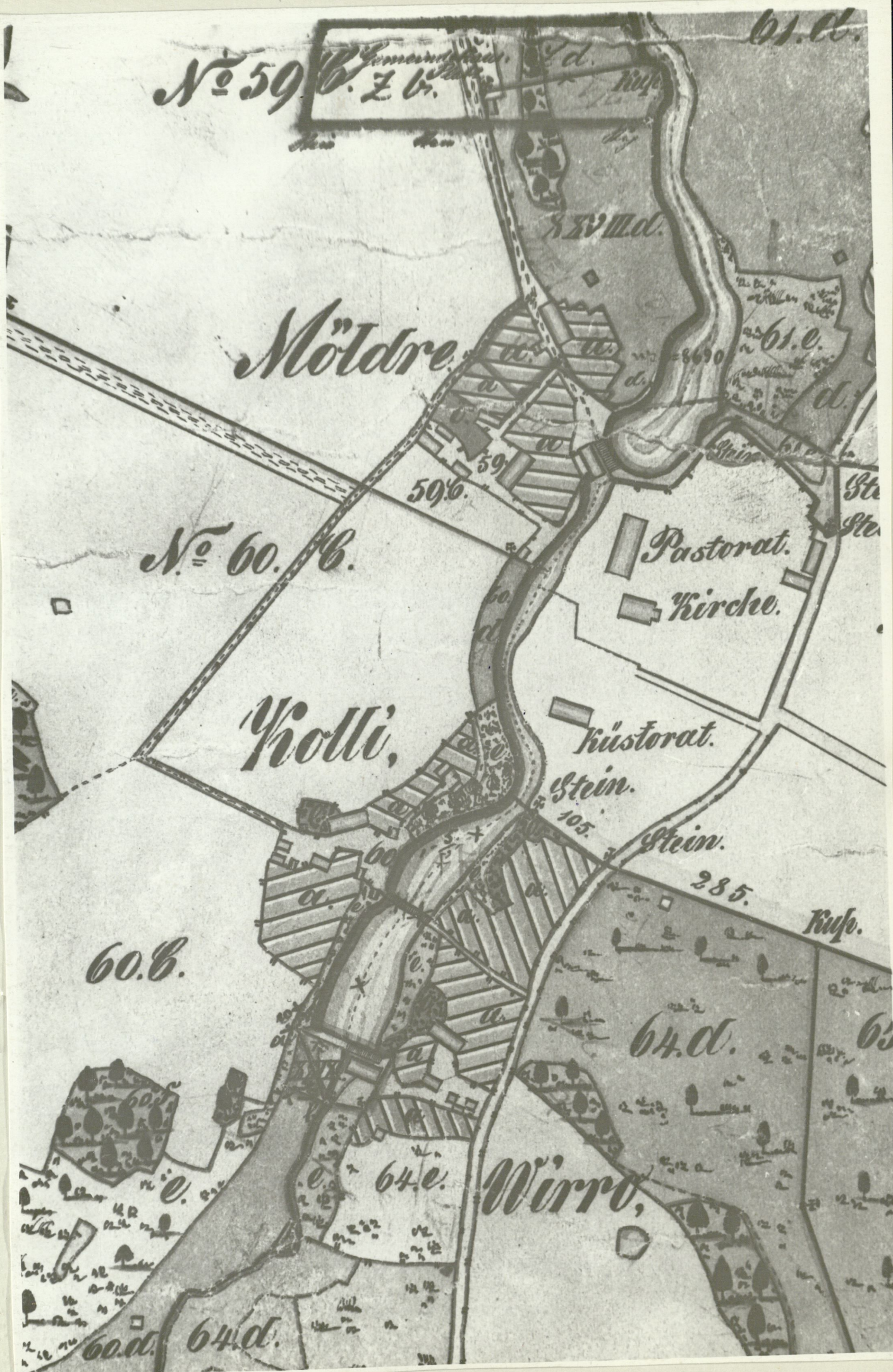
Die Kirche
St. Bartholomäi

Die ...

Die Gottesacker

verort

von ...
...hof

No 59 B. Z. b.

Möldre

No 60. B.

Völli

60.B.

Pastorat.

Kirche.

Küstorat.

Stein.

105

Stein.

285

Kupf.

64.d.

Wirro

64.e.

60.d.

64.d.

